

Рајко КАЛЕЗИЋ*

КУЛТУРНО-ПРОСВЈЕТНИ ЖИВОТ И НАПРЕДАК ЦРНЕ ГОРЕ КАО ПЛОД ДЈЕЛОВАЊА ДИНАСТИЈЕ ПЕТРОВИЋА

Културно-просвјетно наслеђе у средњовјековној Зети било је снажно утемељено у хришћанској духовној традицији, као уосталом у свим европским земљама тога времена. Најстарији литерарни споменици настали на овим просторима (Љетопис попа Дукљанина, Житије Св. Владимира и Иловичка крмчија као и Горички зборник) поникли су под окриљем православне и римокатоличке духовности. У средњем вијеку основно образовање стицало се у православним манастирима и католичким самостанима. Највећа сликарска ремек-дјела настала су под сводовима црногорских манастира (Морача, Пива, Св. Тројица код Пљеваља и др.). падом средњовјековне Зете под турску власт 1499. године улога Цркве у колективном народном животу постаје још значајнија. Црногорска митрополија на Цетињу постаје духовни али и политички центар старе Црне Горе која води истрајну борбу за своју самосталност, али и за ослобођење сусједних племена од турске окупације. Историја Црне Горе, па самим тим и њена културно-просвјетна историја, недјељиво је повезана са слободарским и просвјетитељским дјеловањем цетињских митрополита, а посебно владика из династије Петровића. Основе савременог културно-просвјетног живота у Црној Гори утемељиће управо један од њих, владика-пјесник и митрополит Црне Горе и Брда Петар II Петровић Његош. Под сводовима храма Св. Николе на Ободу, а затим под сводовима Цетињског манастира радила је у току 1493-1496. најстарија штампарија на словенском југу и у исто вријеме прва државна штампарија у Европи. Стога је културно-просвјетна дјелатност господара из династије Петровића чврсто утемељена на основама православне хришћанске духовности и патријархалне културне традиције наших предака, али у успјешном споју нашег патријархализма са токовима савремене европске цивилизације.

* Директор Државног архива Црне Горе, Цетиње.

Истрајна борба са турским завојевачима за одбрану слободе, вјере и својих огњишта за дуго времена није остављала слободног и несметаног простора цетињским митрополитима да се посвете отварању школа и просвједивању свог народа. Број писмених људи био је занемарљив. Чак и народни главари били су већином неписмени људи. Основна писменост и допунска знања стицана су у манастирима (Цетиње, Острог, Морача, Стањевићи и др.) у којима је школован будући свештенички и монашки кадар. Већином су се стицала знања из богословља. Знања која су се стицала из свјетовних наука била су оскудна и несистематизована. Стога је митрополит Василије Петровић апеловао на руску царицу Јелисавету да о трошку царске руске владе у Црној Гори отвори словенске школе. Његова молба била је одбијена. Да би формирао просвиједиени кадар за управљање земљом, митрополит Василије послао је из два пута преко двадесет црногорских младића на школовање у Русију. На жалост, највећи број тих црногорских ђака прерано је оставио свој живот у Русији, јер се нијесу могли адаптирати на сурову руску климу и друкчији начин живота. У намјери да заинтересује царску руску владу за прилике у Црној Гори и њену слободарску борбу против Турака, Василије је 1754. у Москви публиковао своје историографско дјело *Историја Црне Горе*. Дјело је у значајној мјери утемељено на народном предању. Оно уосталом и није писано из научних разлога већ из разлога национално-ослободилачког и политичког садржаја, у функцији афирмације култа Црне Горе који се постепено стварао у царској Русији.

Митрополит Петар I окупљао је око себе младе људе и поучавао их писмености и основним начелима православне вјере и литургије. И он је желио отворити у Црној Гори школе за просвједивање подмлатка, али материјалних услова за то није било. У марту 1805. Доситеј Обрадовић у писму цетињском митрополиту Петру I извјештава господара Црне Горе да би он са Соларићем желио да у Црној Гори оснује школу и отвори штампарију. На Доситејево писмо митрополит је одговорио у октобру исте године. у писму каже да се труди да и „овдје (т. ј. у Црној Гори) буде заведена малена школа” и моли Доситеја и његовог сарадника Соларића да се не прихватају посла на другој страни до његовог другог писма. И поред искрене намјере владике Петра I да је помогне, Доситејева и Соларићева замисао није се остварила. Свакако да су судбоносни политички догађаји, који су наступили у том периоду, омели извођење овога плана. Доситеј је већ 1806. на Карађорђево позив отишао у устаничку Србију и касније био наименован за „попечитеља” (министра) просвјете. Настојања Петра I да код руске царске владе издејствује материјалну помоћ за отварање школа у Црној Гори била су безуспјешна.

Митрополит Петар I имао је уређену и за оно вријеме релативно солидну библиотеку. Књиге су имале своје ознаке. Библиотека није сачувана у цјелини, те не знамо колико је књига укупно бројила, али не испод 423 дјела, јер је књига са ознаком бр. 423 сачувана као посљедњи инвентарски

број библиотеке. Састав библиотеке био је интересантан. Књиге су биле на класичним и савременим језицима: на грчком, латинском, њемачком, италијанском, француском и енглеском језику. Највећи број књига био је на руском језику. Петар I се бавио и књижевним радом. Написао је неколико пјесама епског и дидактичког садржаја. Његове посланице црногорским народним главарима и племенским старјешинама представљају врхунски домет литерарног и богословског стваралаштва не само на просторима Црне Горе већ и знатно шире. Написао је и *Крајку исџорију Црне Горе*, која својим садржајем представља наставак историографске мисли у Црној Гори установљене *Исџоријом Црне Горе* владике Василија. Био је познавалац више страних језика и духовни господар широких видика, који је плијенио не само пажњу савременика, који су о њему писали (Вијала Де Сомјер, Мармон и др.) већ и свих будућих покољења све до данашњих дана. Упокојио се 18/31. октобра 1830. на Цетињу.

Доласком младог Његоша на трон цетињских митрополита, Црна Гора улази у богатију и знатно садржајнију етапу свог културно-просвјетног развитка. Са Његошевим раздобљем отпочела је изградња и развој савременог школског система у Црној Гори. У Цетињском манастиру отворена је 1834. прва основна школа у Црној Гори. У њој је било скупљено око 30 ђака из разних црногорских племена. У школи су ђаци учили у прво вријеме читање и писање, рачун и црквену историју. Први учитељ у овој школи био је Петар Ћирковић из Котора. Поред Ћирковића, учитељи ове школе били су: Лазар Влаховић, Теодор Иванчик, архимандрит Петроније Лујановић, Ђорђе Срдић и Милорад Медаковић. Сваки од њих уносио је нове садржаје у наставни план и програм. Тако је уведена српска граматика, историја Црне Горе, карловачко црквено појање и др. Исте 1834. у Цетињском манастиру отворена је и штампарија. У тој штампарији штампан је 1836. године *Буквар за црногорске школе*. Године 1838. штампана је и *Српска грамајшика* (I дио). Наредне 1839. штампан је Милаковићев превод *Исџорије свијетна* од Шлецера за дјецу. Већ 1842. у манастиру Ћелија Добрска у Добрском Селу код Цетиња отворена је још једна основна школа у Црној Гори. У Цеклину је отворена приватна школа, чијим је радом руководио неки поп Тодор из Подгорице. Сличне школе биле су касније у Команима и Додошима.

Улога и функција цетињске штампарије у културно-просвјетном развоју Црне Горе добија на значају убрзо након њеног оснивања. Ову штампарију Његош је донио из Русије крајем 1833. и дао је за њу 3.000 рубаља. У њој су штампане црквене књиге, школске књиге и разне друге књиге свјетовног садржаја, међу њима и два Његошева спјева *Пусџињак цетињски* и *Лијек јаросџи џурске*. Године 1834. штампана је у њој и *Дика црногорска* Симе Милутиновића, тропар Св. Петру Цетињском и Његошев проглас црногорском народу поводом проглашења владике Петра I за светитеља. Већ 1835. почео се у њој штампати и први црногорски часопис *Грлица*, која је излазила и у наредних пет година. У овој штампарији штампане су и мање

ствари: прогласи, пасоши и др. Штампарија је престала да ради за вријеме књаза Данила 1852. године, када су њена слова преливена у пушчана зрна у току првог војног похода Омер-паше Латаса на Црну Гору. Обновила је рад тек 1865. године, благодарећи настојању књаза Николе и материјалној помоћи бискупа Штросмајера.

Његош је помогао многе научне прегаоце у њиховом научном раду. Сакупљао је народне пјесме и пословице за Вука Караџића. Управо благодарећи Његошевој сусретљивости, Вук Караџић је 1836. на Цетињу штампао збирку сакупљених народних пословица. Заузимао се код кнеза Александра Карађорђевића за Вука Караџића да добије пензију и у томе је успио. Октобра 1845. приложио је 100 фиорина сребра фонду Матице Српске. Његош је слао извјесне научне податке Шафарику и Франу Миклошичу. Иако скромних материјалних могућности, био је покровитељ научног стваралаштва, када је то било могуће.

У циљу сопственог усавршавања и духовног изграђивања, Његош је постепено формирао и увећавао личну библиотеку. Библиотека је била несумњиво знатно већа, али је до данас остао сачуван само један њен сегмент. Петар Поповић наводи да је остало сачувано свега 469 свезака. У Његошевој библиотеци су се налазила дјела најпознатијих свјетских писаца. Књиге је набављао из Русије и с других страна. Знатан број књига добио је од својих пријатеља и поштовалаца. Његош је показивао интензивно интересовање за проучавање историје Црне Горе. У току 1847. исписивао је грађу из млатачког архива о Шћепану Малом. Овај архивски материјал увелико га је инспирисао да напише посебан спјев о Шћепану Малом. Према путопису Љубе Ненадовића „Писма из Италије”, Његош је 1851. написао један публицистички спис о Црној Гори за француску јавност. Овај спис никада није пронађен. У својим књижевним дјелима (*Горски вијенац*, *Луча микрокозма*, *Свободијада*, *Лажни цар Шћепан Мали* и др.) он је обрађивао историјске или религиозно-философске мотиве. Његошево књижевно дјело представља немјерљив допринос културно-историјској, философској, литерарној и богословској духовној баштини, не само Црне Горе већ и словенских и европских народа уопште. О томе нећемо подробно говорити, будући да су о Његошевом животном дјелу написани томови литературе. Његош се упокојио 18/31. октобра 1851. на Цетињу. Са њим се истовремено завршила једна знаменита епоха у историји црногорског народа. Његов наслједник Данило Станков узео је титулу књаза и спровео одвајање духовне и свјетовне власти, чиме је отпочео процес државно-правне изградње Црне Горе као савремене државе са монархијским обликом владавине.

Раздобље владе књаза Данила карактеришу бурна збивања и ломови који су битно предодредили даљу будућност Црне Горе. Поход Омер-паше Латаса на Црну Гору 1853. озбиљно је угрозио њену слободу и државни опстанак, али је обустављен интервенцијом Аустрије и Русије. Рат са Турском 1858. завршио се величанственом побједом на Граховцу 1858. и тери-

торијалним проширењем Црне Горе које је верификовала међународна комисија формирана 1859. за разграничење Црне Горе и Турске. Књаз Данило је 1855. донио Општи земаљски законик, којим је почело мукотрпно успостављање правне државе у Црној Гори. За активнији културно-просвјетни живот није било могућности. У току рата са Турцима 1852/53. цетињска школа је престала да ради. Њен рад је обновљен тек 1854. Исте године отворена је школа у Манастиру Морачи настојањем војводе Новице Церовића. Намјеру књаза Данила да отвори основне школе у свим нахијама и богословију и гимназију на Цетињу није било могуће остварити. Осим школа на Цетињу и у Морачи, радиле су и основне школе на Цеклину и у Брчелима, док је школа у Добрском Селу престала да ради. Изградња централистичке аутократске власти и одбрана националне слободе биле су основне преокупације књаза Данила, док за развој културно-просвјетног живота није било довољно интересовања, али ни могућности.

Епоху краља Николе карактерише својеврстан културно-просвјетни препород који је у Црној Гори постепено оствариван у свим областима друштвеног живота. Неуморно настојање краља Николе да Црну Гору уведе у заједницу просвијећених европских народа, повољнија спољнополитичка позиција Црне Горе и њено међународно признање на Берлинском конгресу 1878. године, као и њено територијално проширење – омогућили су Црној Гори да се коначно посвети мирнодопском развоју и унапређивању институција школства и културе уопште. Статистички подаци указују на експанзију школског система у Црној Гори и континуирано увећавање броја основних школа у раздобљу од 1860. до 1914. У току 1860. године једини просвјетни завод у Црној Гори била је цетињска основна школа. Остале школе при појединим манастирима нередовно су радиле и повремено су прекидале рад. Али већ 1863. отвара се десет нових основних школа (по 2 у Катунској, Ријечкој и Црмничкој нахији, двије у Бјелопавлићима, 1 у Љешанској нахији и 1 у Васојевићима). У новоотворене школе послати су за учитеље најспособнији и најбољи ђаци цетињске основне школе. Иначе, цетињска основна школа представљала је у том периоду једини завод, у коме су добијали образовање: свештеници, учитељи, па готово и сви остали државни службеници, пошто су у њу примани само најбољи ђаци, а и програм наставе био је обимнији него у другим основним школама које су осниване тих година. У току школске 1863/64. године у 11 школа у Књажевини учило је укупно 417 ученика. Између 1869. и 1871. године отворено је још 30 нових школа, осим оних које су већ постојале. Прије него што су отворене ове школе, била је послата нарочита комисија по цијелој земљи, која је одредила локације за нове школе и припремила све што је било неопходно за почетак њиховог рада. Већ крајем школске 1871/72. године у Црној Гори је радила укупно 41 школа. Њихов распоред појединачно је наведен у едицији „Педесет година на престолу Црне Горе”, која је 1910. публикована на Цетињу, и то овим редом: цетињска, његушка, ћеклићка, пре-

дишка, трешњевска, граховска, чевска, повијска, острошка, жупска, луковска, шавничка, врелска, добриловинска, жабљачка, тепачка, подмиланска, морачка, андријевичка, љеворечка, брскутска, братоношка, пиперско-ћелијска, ждробаничка, орјелучка, загарачка, градачка, додошка, каручка, ријечка, љуботињска, добрска, грађанска, подгорска, цеклинска, брчелска, дупиоска, сотонићка, глуходољска, лимљанска и бољевићка школа. У тим школама радила су у току наредне школске 1871/72. године 42 учитеља са око 2.000 ученика, док су два учитељска мјеста на (Чеву и у Ћеклићима) била упражњена. Поред систематских плата, које су учитељи примали из државне касе у три једнака годишња рока, о Малој Госпођи, Васиљев-дану и Ђурђев-дану, имали су од општине још стан и огријев. Број школа повећавао се и даље. Уочи рата са Турском 1876. године у Црној Гори су биле 52 школе са 3159 ученика и 62 учитеља.

Током рата од 1876-1878. године и за извјесно вријеме након њега све основне школе биле су привремено затворене. Након свршетка рата поједине школе су опет отворене, али усљед тешког материјалног стања број ранијих државних школа био је сведен скоро на половину. Ипак, протоком времена, школе се постепено отварају у све већем броју и у наредним годинама и деценијама систем школства поново се развија у пуној експанзији. У току школске 1880/81. године у Књажевину су радиле само 22 основне школе. Поред женске школе на Цетињу, те године је основана и женска школа у Подгорици. У наредној 1881/82. шк. години број школа је повећан за 12. њихов број је у сталној експанзији. У току 1884/85. године већ раде 44 школе, међу њима и двије женске. Мрежа основних школа се консолидовала и постепено ширила и у наредним годинама. У току 1892/93. године број школа износи 49, док их је у току 1897/98. већ укупно 63. Послије извршених реформи у просвјетном систему наступио је смјелији курс у развоју основног школства. Постепено се ишло ка укидању приватних и одржавању повећаног броја школа буџетским средствима. У току шк. 1903/04. године у Књажевину је радило 80 државних и 21 приватна школа, док је у току 1905/06. године активно 87 државних и 15 приватних школа. Према објављеним подацима, стање школства у току 1906/07. године било је овако: државних школа 101, приватних 4; учитеља 120, учитељица 9; ученика на крају године 7370, ученица 457 (свега 7827). Наредне 1907/08. године радило је 115 државних школа са 152 учитеља и 13 учитељица. Поводом јубилеја 1910. године објављено је да у Црној Гори има 136 основних школа (мушких, женских и мјешовитих; 133 државне и три приватне), 198 наставника и 12.000 ученика. Број школа увећавао се и даље. Тако је школске 1911/12. године било у Црној Гори 144 школе са 12.308 ученика, од којих свега 1.325 ученица. Након територијалног увећања Црне Горе у првом балканском рату 1912/13. године приступило се отварању основних школа и у новоослобођеним крајевима. У новом дијелу Црне Горе, који се тек био ослобођен, у току школске 1913/14. године радиле су 43 школе (72

одјељења), од којих је 17 било само са првим разредом. У току школске 1914/15. године у Краљевини Црној Гори било је 211 школа са 375 одјељења и 18.185 ученика, од којих само 2.389 ученица, или око 13%. Наведени статистички показатељи потврђују да се школски систем развијао узлазном путањом све до окупације Црне Горе 1916.

Да би се систем основног школства правилно развијао било је неопходно формирати одговарајуће државне органе из сфере просвјете. Већ 1860. формирано је Начелништво народне просвјете, коме је повјерено да се стара о отварању школа и да припрема програм за будућу гимназију (која је отворена тек 20 година касније). На чело овог Начелништва постављен је Тодор Илић, бивши учитељ у Трсту, а касније књажев секретар. Реорганизацијом државне управе у марту 1868. при Сенату је формирано Одјељење народне просвјете под предсједништвом митрополита Илариона Рогановића. У међувремену, још 1862. установљено је звање школског надзорника, које је повјерено цетињском архимандриту Нићифору Дучићу. Након Дучићевог одласка из Црне Горе 1867. године, на истом звању занијенио га је архимандрит Висарион Љубиша. Школски надзорник је био дужан да набавља школске књиге и да на крају школске године одреди неко свештено лице из Цетиња да обиђе школе, присуствује испитима и обавијести га о успјеху школа и начину њихова рада. Доласком Милана Костића, афирмираног просвјетног прегаоца из Војводине, отпочео је процес конституисања надзорничке службе у Црној Гори. Већ 1869. уведена је институција главног школског надзорника. Костић је постављен за главног надзорника основних школа и ректора Цетињске богословије, која је отворена исте године. крајем септембра 1870. Костићев текст „Упутства за главног школског надзорника” добио је сагласност Сената. Главни школски надзорник добио је право вршења врховног надзора над свим основним школама. Био је обавезан да се стара о напретку школа и о настави, као и да једном годишње обиђе све основне школе и поднесе извјештај влади о њиховом раду.

Имао је право да неспособног и нерадног учитеља и мјесног школског надзорника уклони с дужности, али да с разлозима смјене упозна Сенат у року од осам дана. Да би се настава одвијала несметаним током, старао се о набавци школских књига, потреби штампања нових, изради табли и другом. Право вршења локалног надзора повјерено је мјесним школским надзорницима и капетанијама. Након Костићевог одласка са Цетиња 1872. године, професор Шпиро Ковачевић је постављен за главног школског надзорника. У априлу 1874. промијењен је састав Сената. Послови из области просвјете повјерени су начелнику књажеве канцеларије сенатору Станку Радоњићу. Њему је као старјешини свих школа био потчињен и главни школски надзорник Ш. Ковачевић. На сједници Велике народне скупштине у јануару 1875. установљене су четири управе, од којих је једна била Управа књажевске канцеларије за спољне послове и просвјету, на челу са војводом Ст. Радоњићем. Након свршетка рата са Турском, у марту 1879. извр-

шена је општа реорганизација система државне управе. Сенат је укинут. Формирани су Државни савјет и шест министарстава. За неколико наредних година звања министра просвјете, чије мјесто није било лако попунити, покривали су у звању заступника управитеља просвјете министар финансија Ђуро Церовић (1879-1882) и митрополит Висарион Љубиша (1882-1884). Прије оснивања Министарства просвјете главне административне послове вршило је Главно школско надзорништво. У децембру 1882. коначно је основано Министарство просвјете и црквених послова. За министра је именован митрополит Висарион Љубиша. Митрополит Висарион упокојио се априла 1884. Средином 1885. за управитеља Министарства просвјете постављен је афирмисани културни и јавни радник из Сремских Карловаца Јован Павловић. Наредне 1886. Павловић је и формално добио службено звање министра просвјете и црквених послова. Доласком Јована Павловића на функцију министра просвјете наступило је раздобље знатно ефикаснијег рада министарства и просвјетне службе уопште. Павловић се свестрано посветио организационом сређивању школства, подизању дисциплине и афирмацији стручности и одговорног рада, осварењевању наставних планова и програма и савјесној примјени адекватних законских прописа из области просвјете. Умро је на Цетињу 1892. За новог министра просвјете наименован је 1896. војвода Симо Поповић, који је остао у истом звању до 1903. г., када је поднио оставку. И Поповић се афирмисао као предузимљив и креативан прегалац на просвјетном пољу. Основним државним законом о књажевској власи и Државном савјету из 1902. г. Министарству просвјете и црквених послова одређено је да управља „цјелокупном јавном наставом”, да врши надзор „над свим јавним и приватним школама” и над „књижевним и ученим дриштвима и просвјетним заводима” у Књажевини. Фебруара 1907. донесен је Закон о народнијем школама, којим је темељно регулисано функционисање школског система. Законом је одређено да управу и надзор над школама министар просвјете спроводи преко: мјесног школског одбора, управитеља основне школе, школског надзорника, наставничког вијећа и Просвјетног савјета. Доношењем Закона о краљевској влади и о уређењу државнијех надлештава у мају 1914. до појединости су регулисане дужности Министарства просвјете и црквених послова. Министарства је омало у својој надлежности све основне и средње школе и Просвјетни савјет, али и културне установе као: Државну библиотеку и Народни музеј, Народно позориште и Државну штампарију.

Посебно су значајне функција и улога главног школског надзорника у систему руковођења просвјетном службом. Доношењем закона за основне школе 1884. г. дефинисана су права и дужности Главног школског надзорништва као централне надзорничке службе, која, у ствари, руководи цјелокупним радом школа. Поред гл. шк. надзорника, преглед школа вршио је један број предузимљивих учитеља – ревизора – који су били обавезни да крајем сваке школске године прегледају рад одређеног броја школа и њи-

хових учитеља, као и да присуствују редовном годишњем испиту ученика у школама чији су рад контролисали. Извјештај о резултатима рада школа и годишњим испитима подносили су Гл. шк. надзорништву. Закон о уређењу надзора над основнијем школама у марту 1905. године Главно школско надзорништво је укинато. Формирана су обласна школска надзорништва, чиме је извршена децентрализација надзорничке службе, и то: источна школска област са сједиштем на Цетињу, западна школска област са сједиштем у Подгорици и сјеверна школска област са сједиштем у Никшићу.

У циљу регулисања надзорничке службе на локалном нивоу, септембра 1870. уведено је звање мјесног школског надзорника. Непосредан надзор над радом мјесних школа био је повјерен мјесном школском надзорнику и капетану. За мјесне шк. надзорнике именовани су утицајни људи у својој средини, који су имали неопходну вољу да се старају о школским потребама. Раније их је именовао Сенат, а од 1884. их је постављало Главно школско надзорништво. Закон за основне школе из 1884. прецизно дефинише њихова права и дужности. У заједници са капетаном, мјесни шк. надзорник се старао о набавци школског инвентара, о учитељском стану, о огреву, обавезном упису дјецe, редовном похађању школе, учитељевом понашању и ради и др. Звање мјесних школских надзорника бива укинато одлуком Министарства просвјете у марту 1904. и замијењено институцијом школских одбора. Овај орган од пет чланова биран је од стране локалног становништва на период од три године, са основним задатком да обезбиједи услове за несметан рад школе (руковање школском имовином и повећање прихода школе, одржавање учioniца и учитељског стана, старање о огреву, о школској башти и школској библиотеци, училима и другом), априла 1914. формиран је нови надзорни орган. Надзорнички савјет, који су сачињавали: главни надзорник основних школа (ово звање је поново успостављено) и надзорници три школске области. Са оваквом структуром надзорничке службе Црна Гора је дочекала почетак Првог свјетског рата.

Рјешењем Државног савјета од 27. августа 1892. формирана је Школска комисија, са задатком да, по разађеној процедури, прегледа и оцјењује рукописе уџбеника за основне школе, а по могућности и за гимназију и богословско-учитељску школу. Комисија је сугерисала Министарству просвјете да ли да приспјеле рукописе одобри за штампу или да их одбије. У овоме су Комисији помагали рецезенти које је сама именовала. Предсједника и чланове Комисије именовао је министар просвјете на период од три године из редова истакнутих просвјетних радника. Главни шк. надзорник Ђуро Поповић био је предсједник првог састава Комисије. Комисија је успјела да публикује већи број уџбеника за народне школе, који су писани према наставном плану и програму из 1888. У раздобљу до 1903. године, када је престала да ради, Комисија је прегледала педесетак рукописа и одобрила око 20 уџбеника.

У августу 1905. основан је при Министарству просвјете и црквених послова Просвјетни савјет. Поред послова који су раније били повјерени

Школској комисији, добио је и нека нова овлашћења. Као савјетодавни орган Министарства просвјете, Просвјетни одбор је имао да се стара о изради добрих уџбеника за основне и средње школе, да даје мишљење о наставним плановима и програмима, да предлаже програм и правила за учитељске испите и др. Чланове Просвјетног савјета именовано је књаз за период од три године. Састојао се од дванаест редовних и шест ванредних чланова.

Системом основног школства била су у начелу обухваћена сва дјеца способна за похађање наставе. Према закону о општој школској дужности у Књажевству Црној Гори од 20. јула 1878. општа настава је проглашена слободном и бесплатном, обавезном за сваког држављанина, изузимајући душевно болесне и сакате. Школовање је имало трајати од навршене седме до краја дванаесте, односно тринаесте године, ако би ученик био немаран у похађању школе. Пописивање дјеце за школу вршила је комисија, коју су чинили учитељ, капетан и мјесни школски надзорник, мјесец дана прије почетка школске године. За избјегавање уписа дјетета у школу родитељ је кажњаван глобом од 10 до 15 талира или затвором од 8 до 30 дана. У овом закону се наглашава да су родитељи „дужни дати дјетету за вријеме школовања нужну храну, одијело, књиге и учила; у противном случају имају се на то приморати присилнијем средствима”. Тешко материјално стање, у коме су се налазиле многе породице, приморало је поједине ученике да у вријеме неродица напуштају школу „због сиромаштва и глади”. Дијете је од обавезе похађања школске наставе могла ослободити само врховна школска управа. У Закону за основне школе из 1884. у свему су поновљене одредбе Закона о општој школској дужности из 1878. Ипак, начела о општој, обавезној и бесплатној школској настави нијесу у потпуности реализована. Мрежа школа није могла обухватити сву за школу спосбну дјецу. Више племена и локалних регија годинама није имало основну школу. У Уставу за Књажевину Црну Гору из 1905. године, у чл. 138, речено је да је „основно школовање у Црној Гори обавезно, оно је бесплатно у јавнијем основним школама”. И према Закону о народнијем школама из 1907. похађање основне школе обавезно је и бесплатно. Мушка дјеца су почињала похађати школу са навршених 7, а женска са 6 година. За изостанке дјеце школски одбор је је кажњавао – родитеље или старатеље – опоменом и глобама у корист школске касе. Ученик је могао бити ослобођен похађања школе и онда „ако је без родитеља и сиромаш је”. Усљед недостатка школског простора није се могла остварити обавеза школовања све дјеце приспјеле за школу. Женску дјецу у селима школски одбор је могао уписати само по жељи родитеља. По Закону о општој школској дужности из 1878. настава је била обавезна и за женску дјецу. У мјестима у којима је постојала женска основна школа, женска дјеца су била обавезна да је похађају, а родитељи – да им обезбјеђују храну, одијело, књиге и учила, иначе их је на то требало принудити. За женску дјецу су важили исти прописи у току школовања, као и за мушку. Школске 1879/80. биле су у 16 школа, међу њима и у жен-

ској школи на Цетињу, само 54 ученице. Наредне 1880/81. у 22 школе, од којих су двије биле женске школе, у Цетињу и Подгорици, учило је 111 ученица. Али потом долази до опадања броја ученица. Тако, у току 1883/84. у 39 школа испитане су само 72 ученице на свршетку школске године. У Закону за основне школе из 1884. о школовању женске дјеце дефинисано је исто што и у претходном закону из 1878. Закони из 1879, 1884. и 1907. предвиђали су мушке, женске и мјешовите основне школе. Са протоком времена систем основног образовања све је више обухватао и женску дјецу, иако не у пуној мјери. Развој основног образовања у доба краља Николе одвија се експанзивним токовима и узлазним смјером све до краја постојања Црне Горе као самосталне државе. Упоредо са основним школством, изграђује се и систем средњошколских установа.

Већ 1863. године основана је „Привремена богословија” на Цетињу, са циљем да полазницима који су по свршеној основној школи намјеравали да постану свештеници или учитељи пружи основна свјетовна и богословска знања. Наставу у овој школи изводили су цетињски архимандрит Ниђифор Дучић као управитељ школе, и протојереј Филип Поповић-Јабучанин, који је учио духовну академију у Петрограду. Било је замишљено да иста школа траје три године, али је радила само годину дана због слабих материјалних могућности. Након посјете књаза Николе Петрограду крајем 1868. године, на Цетињу је већ наредне године отворена Богословија, захваљујући помоћи добијеној од царске руске владе (8000 сребрних рубаља годишње). Цетињска богословија, која је средином септембра 1869. почела да ради, требало је да школује будуће свештенике и учитеље. До подизања основне школе на Цетињу на шест разреда, или оснивања полугимназије, требало је да Богословија има три разреда који би се завршавали за исти број година. У школу су могли бити примљени и младићи из Херцеговине, Боке и Албаније. Устројство Богословије регулисано је *Уставом црногорског богословског сјеменишта* и *Учвеним планом*, који су израдили Михаило Рајевски, протојереј руског посланства у Бечу, и Милан Костић, који је свршио духовну академију у Кијеву. По препоруци Рајевског, књаз Никола је наименовао Костића за првог ректора Цетњске богословије. Према уставу, Богословија је била „научно васпитајући завод ради припремавања младежи црногорске и околних мјеста” за стицање звања свештеника или учитеља. Била је под књажевим покровитељством, митрополитовим начелством и ректоровом непосредном управом. Ректор је морао имати свршену духовну академију са степеном магистра или кандидата богословских наука. Учители Богословије су морали имати духовну академију или свршену богословију. Наставнике је бирао ректор, а потврђивао књаз. О полугодишњем раду школе ректор је извјештавао митрополита, а о годишњем књаза. У Богословији су били постављени: ректор, надзорник, књижничар и секретар. Уставом су били одређени наставни и други издаци учитеља. Школа је имала три разреда. У сваком разреду је учило по 10 ученика о државном

трошку. Примани су и ученици које су уздржавали родитељи. Школска година је трајала од септембра до краја јуна наредне године. Испити су полагани два пута годишње: крајем децембра и крајем јуна (оцјењивани су бројкама од 1 до 5). Општи успјех на поправним испитима одлучивао је о преласку у старији разред. Било је предвиђено и отпуштање ученика из школе (због рђавог владања и неуспјеха за двије године). Костић је 1872. напустио Црну Гору. За новог ректора школе постављен је цетињски архимандрит Висарион Љубиша. У септембру 1873. Богословија је привремено премјештана у Острог, гдје је радила једну школску годину. Већ 1874. враћена је на Цетиње. Свршени ученици Цетињске богословије били су први школованији свештеници, учитељи и државни чиновници у Црној Гори. У овој школи се образовала прва интелигенција, од које се очекивало много у сваком погледу. Богословија је престала да ради након уласка Црне Горе у рат против Турске средином 1876.

Тек је 1887. на Цетињу отворена Богословско-учитељска школа. Крајем августа исте године одлуком књаза Николе одобрена су Правила о устројству Богословско-учитељске школе на Цетињу, која је основана „ради стручне, научне и васпитне спреме онијех младића, који се желе посветити свештеничком или учитељском звању у Црној Гори”. Правилима су биле одређене дужности ученика и дисциплинске казне у случају њиховог неизвршавања. У школу су примани ученици који су са одличним успјехом завршили нижу гимназију. Било је и примљених са свршеном основном школом. Настава је била бесплатна. Ипак, ученици су се морали сами старати о свом издржавању. Школа није имала интернат, али је више ученика примало државну стипендију. Правилима су биле одређене дужности ректора, учитеља и помоћника и Савјета школе. Настава је трајала три године, предавало се 16 предмета, од којих 11 богословских. Школа је морала имати и своју стручну библиотеку. Дисциплинска правила за ученике школе, која је донио министар просвјете и црквених дјела, до појединости су одређивала владање ученика у школи, у цркви, према наставницима, друговима и друштвеној средини. Након свршетка школске 1904/1905. године, школа је привремено престала да ради. До обнављања њеног рада дошло је 1908. Обновљена школа је имала четири разреда. Школа је дефинитивно престала да ради крајем 1915.

Након посјете књаза Николе Петрограду 1869, на Цетињу је исте године отворен Зимски институт (Дјевојачки институт) под покровитељством руске царице Марије Александровне, по узору на сличне заводе у Русији и Бугарској, који су оснивани сходно програмским циљевима руске царске владе. За издржавање Дјевојачког института руска влада је обезбиједила суму од 5.500 рубаља годишње. Циљ Института, који је радио под надзором књагиње Милене, био је да ученице васпита у духу православља и љубави према отаџбини и породици, да би могле благотворно утицати на своју друштвену околину, да као мајке солидно васпитавају своју дјецу, да у

сваком погледу унапређују породични живот и да постану способне учитељице основних школа. У Институт су примане ученице између 9 и 12 година старости са основном писменошћу. Према првом програму и правилима Института школовање је трајало четири године – два разреда по двије године. Уставом Института из 1873. школовање је продужено на шест година, иако су и после новог школског устава ученице одлазиле са свршеном четвртном или петом годином. За посљедње двије године посебна пња је посвећивана поучавању ученица у газдинству, женском ручном раду, домаћем раду и надзору над дјецом. Примање и отпуштање васпитаница вршено је сваке двије године. Испити су полагаани при ступању у школу, при преласку из првог у други разред и по свршетку другог разреда. До трећине укупног броја могле су бити примљене ученице изван Црне Горе, мада је понекад било мјеста и за 15. влада је свршеним ученицама давала мираз. Устројство и рад Института регулисан је *Уставом женскога црногорскога инстѿиуѿа* од 12. априла 1873. и *Уставом женскога црногорскога инстѿиуѿа* од 8. септембра 1885. Устави садрже поглавља о Институту, о покровитељству и старатељству, о циљу и задацима, о управи, о службеном и наставничком особљу, о васпитаницама, о течају васпитања и правилима примања и отпуштања, о предметима школе и интерната, о платама и економији уопште. Према Уставу Института из 1885. године установљен је комитет који је у саставу: руског посланика на Цетињу, управитељице и лица које одреди књаз управљао школом под предсједништвом књагиње Милене. Школа са интернатом имала је релативно добре услове за рад. Годишња сума коју је руска царска влада уплаћивала за издржавање Института све се више повећавала, тако да је 1913. године, посљедње године рада Института, износила укупно 76.647,62 перпера. Начелнице школе (Пацевич, Месарош, Лопухина и Софија Петровна Мертваго) са по једном наставником биле су Русиње, док су остали наставници углавном били просвјетни кадрови из Боке, Далмације, Херцеговине и другог јужнословенских земаља. Од 1880. године у Институту је радило најчешће шест наставника, а после је доласка начелнице Мертваго (1888) било их је осам. Број ученица Института био је у сталном успону, што показују сачувани статистички извори. У току школске 1869/70. било је уписано 13 ученица, а већ у току школске 1874/75. било је уписано укупно 28 ученица. У току рата 1876-78. године Институт није радио. У почетку шк. 1899/1900. у Институту је учило 65 ученица, док их је на крају наредне године било 70. Школске 1902/3. било их је 96, до 1905. у Институту је било 348 ученица, од којих је из Црне Горе било 158, док су остале ученице биле из Боке, Далмације, Босне и Херцеговине, Старе Србије и других крајева. Од њих 348, пуни курс Института је завршило 96 (28%). У јуну 1907. школу је завршило 13 ученица. У почетку 1907/8. шк. године било је 84 ученице, док их је крајем 1909/10. шк. год. било 90, од којих 50 из Црне Горе. У раздобљу од 1887. до 1910. у Институт је примљено 337 ученица, од којих је завршила 101. Свега је од почетка

рада Института 1869. до 1910. примљено 450 ученица, од којих је из Црне Горе било 205, а остале из других крајева. Потпуно је завршило 140 (из Црне Горе 86). Школске 1910/11. било је 107 уписаних ученица, од којих је последњи течај завршило 14. Крајем шк. 1912/13. године Институт је завршило 12 ученица. Свршетком школске 1913/14. Институт је дефинитивно престао да ради. Укидање Института има своју предисторију. Већ 1907. године било је неспоразума између начелнице Института и министра просвјете. До нових неспоразума са управом школе дошло је и 1910. Начелница Института је одбијала да призна уставом утврђено право Министарства просвјете да врши надзор над Институтом. У писму руској царици крајем априла 1913. краљ Никола је наговјестио своју одлуку да се Институт укине, чему је и удовољено. Својим дугогодишњим радом Дјевојачки Институт је стекао значајан друштвени углед у већем дијелу југословенских земаља, посебно на територији под Аустро-Угарском. По унутрашњем устројству и организацији Институт је заиста по много чему представљао особит примјер школе.

Процес оснивања гимназија отпочео је након Берлинског конгреса и међународног признања Црне Горе, када су наступиле повољније околности за развој културно-просвјетног живота. Већ 1880. године основана је „Књажевска реална гимназија” на Цетињу. Послије четири године школовања, њени свршени ученици могли су похађати богословско-учитељску школу, која је касније отворена. Осим наставног плана из 1881. године, гимназија није имала посебан законски акт о раду. Донесени „школски закон” (дисциплинска правила), *Закон за гимназију*, имао је 28 чланова и ступио је на снагу 1883. са потписом министра просвјете и црквених послова митрополита Висариона Љубише. Закон је регулисао понашање ученика у школи и ван ње, услове њиховог становања, ингеренције савјета гимназије и др. Настојањем Јована Павловића у септембру 1885. објављен је *Школски закон за ученике гимназије*, којим је замијењен претходни. Школски закон је до појединости прописивао владање ученика у школи, у цркви, изван школе и цркве, као и казне за разне преступе. Од краја августа до краја септембра 1886. године министар Павловић је објавио управи цетињске гимназије већи број наредби и упутстава којим су у појединим сегментима темељно регулисани рад и функције гимназије. У августу 1890. донесен је *Закон о устројству гимназија*, којим је регулисана цјелокупна активност школе. Поред општих одредби, Закон је регулисао појединости у вазу са наставним планом и програмом, управом, наставницима и ученицима. Овим законом је прописано да се учи укупно 15 предмета: наука вјере, српски језик и књижевност, латински, грчки и руски језик, старословенски језик и књижевност, географија и историја (општа и српска), математика, природопис, физика, философија, цртање, краснопис, гимнастика и војничко вјежбање, пјевање и музика. Гимназија је сматрана школом у којој се „проширују општа знања и полаже темељ за више стручно образовање”. Иако застарио, овај закон је био на снази све до Првог свјетског рата. Кра-

јем 1890. донесен је и *Закон о наставницима богословско-учишћелске школе, гимназија, реалки и других средњих школа*, који је поред одредби о томе ко може бити наставник садржавао и одјелке о правима и дужностима наставника, о њиховој службеној одговорности и казнама. Уочи полагања првих матурских испита, у току 1909/10. школске године донесена су *Правила за испити зрелости*, којим се регулисана основна питања организације рада матурског испита: задаци испита, услови приступања испиту, рокови полагања, испитна комисија, писмени и усмени испити, одлуке комисије и др. Права екстерниста и начин полагања виших разреда гимназије регулисала су *Правила о екстернистима*. Крајем 1913. године донесена је Уредба о школама у новоослобођеним крајевима, којом су знатно ублажени школски прописи из 1886. Несумњиво је да је оваква мјера била и политички мотивисана.

Све до краја 1915. године Цетињска гимназија је била смјештена у просторијама Биљарде. Ни у хигијенском ни у педагошком погледу просторије Биљарде нијесу могле задовољити потребе школе. Због изузетно слабог смјештаја, 1910. године предлагано је да се школа затвори док се не обезбиједе бољи услови за њен рад. Почетак Балканског рата и каснији догађаји онемогућили су да се подигне нова и условнија зграда за Цетињску гимназију.

Просвјетни кадар у Цетињској гимназији био је већином родом изван Црне Горе. Податак да су у њој од 78 наставника и директора, колико их је радило у току 35 година (1880-1915), само 22 била родом из Црне Горе, несумњиво много говори. У току школске 1909/10. године, од 18 наставника с директором, из Црне Горе била су само двојица (директор и наставник цртања). Већина наставника Цетињске гимназије дало је значајан прилог развоју културе и просвјете у Црној Гори. Међу њима су се посебно афирмисали: Илија Беара, Божо Новаковић, Сима Матавуљ, Јово Љепава, Роберт Толингер, Душан Ђукић, Душан Вуксан и још многи гимназијски наставници из Далмације, Херцеговине, Лике, Војводине, Хрватске и других крајева. Било је и наставника из Црне Горе који су се истицали, као: Жарко Драговић, Лазо Поповић, Мирко Мијушковић и др. Значајну улогу у раду основне школе имали су и њени директори, као: Јован Павловић, Илија Беара, Божо Новаковић, Јово Љепава, Луко Зоре, Шпиро Томановић и др. Сва интелигенција школована у Црној Гори учила је у Цетињској гимназији. Од 1883/84. до 1901/02. школске годиненижу гимназију завршио је 221 ученик (од којих 54 учитеља, 34 судије, 22 официра, 17 свештеника, 10 професора, 5 љекара). У раздобљу од 1880. до 1910. године, у Цетињској гимназији је учило 3646 ученика. Од 1910. до 1914. године, испит зрелости је положило 40 ученика (од којих ће касније бити: 9 професора, 7 љекара, 7 правника, 5 инжињера и три службеника, док је 9 студената погинуло).

Гимназија на Цетињу је дуго времена функционисала као нижа реална гимназија са четири разреда. У току школске 1902/03. године отворен је први разред више гимназије. Тиме је почео процес уздизања школе у ранг

осморазредне гиманзије. У почетку школске 1907/08. године одобрен је нови наставни план за првих шест разреда (тада је школа добила статус реалне гимназије), а у почетку 1908/9. за свих осам. Прво полагање испита зрелости свршених матураната организовано је 1910. испиту је присуствовао краљ Никола, који је повремено и сам испитивао кандидате. Сви присутни кандидати положили су испит зрелости. По условима и роковима полагања, саставу комисије и поступку полагања, као и граду које су полагали кандидати, у свему је испит зрелости у Црној Гори био на висини оваквих испита у просвећенијим земљама.

Са протоком времена, потреба за оснивањем нових гимназија у Црној Гори била је све већа, зато што Цетињска гимназија није могла више примати све већи број ученика из цијеле земље. У августу 1907. Министарство просвјете је одлучило да у Подгорици отвори нижу гимназију. У припремним радовима за отварање школе учествовао је наставнички савјет Цетињске гимназије. За директора гимназије постављен је Михаило Буквић, професор гимназије на Цетињу. Прве школске 1907/8. године за пријемни испит пријавило се 255, од којих су могла бити уписана 224 ученика (четири одјељења). У току школске 1914/15. године поред четири нижа био је отворен и пети разред, са циљем да ова школа постепено стекне статус реалне гимназије. Због ратног стања, настава је прекинута у фебруару 1915. У јесен исте године отворен је и VI разред, али је послвије петнаест дана, због офанзиве аустроугарске војске, рад школе коначно престао. Њен рад је обновљен тек 1919. године.

Након балканских ратова дошло је до отварања нових гимназија у Црној Гори. Још је министар просвјете Јован Павловић у прољеће 1886. предлагао књазу Николи да се у Никшићу отвори реална гимназија, али предлог није усвојен. Крајем 1913. отворена је нижа гимназија у Никшићу. Градска општина се старала за смјештај школе, огрев и најнужнији инвентар. До краја октобра завршени су пријемни испити, па су од 154 пријављена испит положила 94. на захтјев грађана у току године отворен је и други разред, у коме је било 38 ученика. За првог директора Никшићке гимназије постављен је директор гимназије у Подгорици Михаило Буквић. Школске 1914/15. уписала су се 284 ученика. У току године школу је напустило 65 ученика, од којих је 39 отишло на ратиште или у регруте. Разред су завршила 183 ученика. Школске 1915/16. уписало се 315 ученика. Због доласка окупатора Гимназија је 1916. престала да ради. У почетку је са директором био само један наставник, а школске 1915/16. било их је 11. и ова гимназија је обновила рад 1919. године.

Крајем новембра 1913. отворена је гимназија у Беранама, након што је завршен упис у први разред Беранске гимназије. Од 203 пријављена ученика пријемни испит су положила 142, колико их је и уписано. На крају школске године, у три одјељења првог разреда било је 145 ученика. У почетку школске 1914/15. било је уписано 216 ученика. Гимназија је престала

да ради 1916. године, али је њен рад обновљен након свршетка Првог свјетског рата.

У септембру 1901. године отворена је гимназија у Пљевљима. Након ослобођења Пљеваља, Министарски савјет је у почетку јула 1913. одлучио да се и у Пљевљима отвори нижа гимназија. Почетком децембра 1913. обављен је упис ђака. У четири разреда уписана су 94 ученика. Гимназију је похађало 10 и 13 ђака муслимана. У наредне разреде уписане су и ученице бившег Дјевојачког Института. Осим директора Лаза Поповића, који је с једним наставником дошао из Цетиња, предавала су још 2 наставника и 2 апсолвента философије. Почетак рата онемогућио је даљи рад Гимназије.

Указом краља Николе отворена је крајем 1913. године осморазредна гимназија у Пећи. Друга школска година почела је тек крајем октобра 1914. Те године уписана су у I разред 74 ученика, док су у II разред уписана 54 ученика. Крајем 1915. престала је да ради усљед непријатељске најезде на Црну Гору.

Након територијалног проширења Црне Горе у току Балканског рата наметнула се неопходна потреба за оснивањем учитељске школе у једном од ослобођених градова. Крајем 1913. оснива се Учитељска школа у Пећи указом краља Николе. Уредбом о школама у ослобођеним крајевима отворена је трогодишња учитељска школа са вјежбаоницом, библиотеком, потребним збиркама и школском баштом. У школу су могли бити примљени ученици са четири разреда гимназије или реалке. Министар просвјете је био овлашћен да изради наставни план и програм школе. Уредбом су регулисане дужности управитеља, наставника, Савјета школе и ученика. Правилима за ученике учитељске школе посебно су регулисане обавезе ученика у школи и изван ње, као и казне за разне преступе. У почетку 1914. било је преко 50 уписаних ученика тек основане школе. Школске 1915/16. у први разред су се могла уписати, због недостатка просторија, само 32 ученика. Крајем 1915. престала је да ради.

У циљу образовања кадрова за стручни рад у пољопривредној грани, као основној економској дјелатности становништва у Црној Гори, у току 1874. пришло се припремама за отварање пољопривредне школе. Након споразума са др Ђорђем Радићем, бившим професором Економске школе у Пожаревцу, Управа просвјетног одјељења Сената по закљученом уговору поставила га је за управитеља Земљодјелске школе у Даниловграду. У школу је примљено 18 ученика из свих нахија, од којих је 12 школовала држава. У школи се учило: свиларство, воћарство, сточарство и ратарство. Набављена су и најпотребнија оруђа. Школа ипак није испунила очекивања. У јуну 1876. почео је рат са Турском и она је престала да ради. У фебруару 1893. отворена је Земљодјелска школа у Подгорици. У статуту ове школе њено је оснивање образложено потребом да се земљорадницима омогући стицање практичних знања „за боље и корисније обрађивање њихових земаља”. Школа је била под надзором Министарства просвјете. Имала је сопствено

земљишно имаће ради обучавања својих ученика. У школу је приман најмање по један ученик из сваке нахије, између 13 и 20 година старости. Ученици су имали бесплатан стан, храну и љекарску његу. Практични дио наставе преовлађивао је над теоријским. Статутом и наставним планом школе био је одређен обим и распоред теоријске и практичне наставе. Требало је да оба течаја имају по 24 часа седмично. Осим управитеља школе и учитеља, школа је имала још љекара и ветеринара. Прву школску годину, која је трајала од краја фебруара до краја новембра, успјешно је завршило 17 ученика (10 о државном и 7 о свом трошку) из разних крајева земље. Послије двије године рада трајање школовања увећано је на три године. Већ 1894. у школи је било 16 ученика, који су у новембру 1895. трогодишњи течај завршили полагањем испита. Други трогодишњи течај почео је почетком 1896. са 11 ученика. Сва три течаја имала су по 18 часова седмично. Земљодјелска школа у Подгорици престала је да ради у септембру 1896. Два трогодишња течаја ове школе до њеног укидања завршило је свега 25 ученика.

Упоредо са отварањем основних и средњих школа, у Књажевини Црној Гори оснивају се и *културно-просвјетне институције* ширег образовног профила. Почетком фебруара 1868. основана је Цетињска читаоница, значајан просвјетни и културни центар у Црној Гори онога времена. На иницијативу Цетињске читаонице основане су и друге културно-просвјетне организације на Цетињу (Пјевачко друштво 1871. и касније Добровољно позоришно друштво, библиотека, музеј и архива). Број чланова споро се увећавао. Тако је у почетку 1890. имала 78 чланова, више него икад раније. Већ 1896. било их је преко 90. Крајем 1897. дошло је до спајања Друштва Цетињске читаонице и културно-просвјетног друштва „Горски вијенац”. Ново друштво са увећаним бројем чланова приређивало је повремено запажене културне манифестације. У току 1911. читаоница је имала 187 чланова, чији се број и даље наставио увећавати. У јануару 1881. основана је читаоница у Подгорици, док је никшићка читаоница отворена у априлу 1881. Крајем марта исте године отворена је читаоница у Бару. У наредним годинама оснивају се читаонице у Грахову, Виру, Даниловграду, Колашину, Андријевици, Љуботињу, Бајицама, Шавнику, Велимљу и др. На иницијативу војводе Сима Поповића, крајем 1881. отворена је читаоница и у Улцињу. Књажевим личним прилогом од 1.000 фиорина и прилозима грађана основани су 1893. Државна библиотека и Музеј. Основа за њен развој био је књижни фонд Цетињске читаонице са библиотеком часописа чије су редакције биле у Зетском дому. Митрополит дабробосански Сава Косановић приложио је новој установи велики број рукописних књига, од којих је десет било на пергаменту. Убрзо су добијене веће пошиљке књига из иностранства, посебно из Русије. У децембру 1896. објављен је Закон о књажевској црногорској библиотеци и музеју. Правилником о уређењу Државне библиотеке, објављеним средином јануара 1899. године, дате су ос-

новне напомене о администрацији и рачуноводству установе, о начину регистрација поклона и прилога. У њему су дефинисана детаљна упутства о изради главног и специјалног каталога за књиге и часописе, о вођењу књига по одјељењима (струкама) и форматима, о сигнатурама, о смјештају књига, о услужвању књигама и др. Правилником су књиге подијељене, по садржају, на 21 одјељење, с тим што их је могло бити и више. У наредном периоду књижни фонд Библиотеке се стално увећавао прилозима из земље и иностранства. Законом о штампи је прописано да је „сваки штампар, и приватни и државни, дужан дати на реверс за Државну библиотеку... по три примјерка од сваке штампане ствари”, под пријетњом новчане казне или затвора. Уочи Балканског рата Државна библиотека је имала око 15.000 свезака и преко 100 рукописа, од којих неколико на пергаменту. Књижни фонд Библиотеке растурили су и опљачкали аустроугарски окупатори у октобру 1918. Потом су запалили здање Зетског дома у коме се Државна библиотека налазила.

Истовремено са Библиотеком, основан је 1893. године Музеј, који је такође смјештен у Зетском дому. Основни фонд археолошког одјељења Музеја чиниле су ископине из Дукље, као и бројни прилози и поклони из земље и иностранства. У осмом члану Закона и књ. црногорској библиотеци и музеју из 1896. дефинисана је функција Државног музеја, и то на следећи начин: „Државни музеј сабираће све старине које су нађене и које се нађу у Црној Гори а тако исто и са другижих страна све важније ствари”. Музејски фондови су се наредних година све више богатали новим налазима и ратним трофејима, откупом и поклонима из иностранства. Уочи балканских ратова Државни музеј је имао четири одјељења: Одјељење скупљеног оружја, Археолошко одјељење, Нумизматичко одјељење и Етнографско одјељење. Министарство војно је имало засебан Музеј оружја-ратних трофеја од Његоша до балканског рата и ратне заставе непријатеља. У јесен 1918. аустроугарски окупатори опљачкали су целокупну имовину оба музеја и Државне библиотеке.

У циљу организовања *архивске службе*, по налогу књаза Николе, професор Филип Ковачевић, иначе управитељ Дворске књижнице, написао је Упутство за уређење Државне архиве. У овом акту је истакнуто да је циљ Државне архиве „сачувати списе од унутрашње трулежи и спољашње пропасти; уредити их тако да се могу лако прегледивати, руковати с њима, контролисати их и користовати се с истијема, наћи кључ каталозима архиве, помоћу којег се списи, кад је од којег потреба лако и брзо налазе”. Готово истовремено је Ф. Ковачевић израдио прилог Упутству под насловом Начин и средства по којима ће извршити Упутство за уређење Државне архиве. У њему је изложена организација посла у архиви и подјела основних задатака између архивских чиновника. На жалост, ова законска акта никада нијесу ступила на снагу, нити је све до 1916. године формиран Државни архив као самостална државна установа.

Књаз Никола је подстицао развој *йозоришног живоїа* на Цетињу. У децембру 1883. основано је Добровољно позоришно друштво Цетињске читалице. Настојањем чланова Позоришног друштва, на Цетињу је „Балканска царица” први пут представљена публици 2. јануара 1884. у присуству књаза и његове породице, дипломатског кора и много грађана. Потом је 14. јануара приказан „Максим Црнојевић” од Лазе Костића. У раздобљу од 1884. до 1888. на Цетињу је подигнуто позоришно здање *Зейски дом*, према пројекту који је израдио архитекта Јосип Сладе. Потреба за оснивањем професионалног позоришта на Цетињу све више се осјећала. Стога је 1910. године основано Књажевско црногорско народно позориште, којем је средином априла исте године одобрен статут. Потом је 16. маја Црногорско народно позориште отворено представом „Балканске царице”. Али већ крајем септембра 1912. године усвојен је предлог да се због ратних догађаја откаже ангажман глумцима и да се позориште затвори. Његов инвентар уништили су аустроугарски окупатори и јесен 1918. године, приликом подметања пожара у Зетском дому. У току 1884. основана су и позоришна друштва у Никшићу и Подгорици.

Раздобље краља Николе карактеристично је и по развијеној издавачкој дјелатности, о чему Ђоко Пејовић у студији „Развитак просвјете и културе у Црној Гори 1852-1916”, поред осталог, каже:

- „Према расположивим подацима, од 1879. до 1915. године је издато:
 - разних службених издања 587, годишње од 1 (неколико година у почетку) до 62 (1911. године);
 - уџбеника 100, од којих 11 средњошколских (за 13 година, до 1893. ниједан, а осталих година од 1 – у почетку – до 14 у 1909. години);
 - дјела из књижевности 129 (годишње од 1, првих година, до 15 у 1910), међу њима неколико превода и драма, и
 - расправа најразличитије садржине 86, од 1 (у почетку) до 12 (1910. и 1911. год.).

Према непотпуним подацима, било је свих издања 900 више 60, подразумевајући листове, часописе, годишњаке, календаре, албуме и друга годишња издања – по годинама од 1 (1881. и 1882) до 91 (1910). Види се да су преко 70% издања чинили службени акти и уџбеници”.

Крајем XIX и почетком XX вијека на Цетињу је излазио већи број листова и часописа, као: „Црногорац” (1871-1872), „Глас Црногорца” (1873-1915), „Цетињски вјесник” (1908-1915), „Просвјета” (1889-1901), „Луча” (1895-1900), „Књижевни лист” (1901-1902), „Дан” (1911-1912), годишњак „Орлић” (1865-1870. и 1885). „Црногорка” (1884-85), календар „Грлица”, „Дневне новости”, „Дневни лист”, „Учитељски лист” и др. Укупан културно-просвјетни ниво Црне Горе још је више афирмисао краљ Никола својим пјесничким стваралаштвом и објављеним спјевовима који су својевремено стекли велику популарност, као: „Балканска царица”, „Пјесник и вила”, „Кнез Арванит”, „Потоњи Абенсераж”, „Хајдана” и др.

Културно-просвјетни препород у Црној Гори одвијао се заслугом господара из династије Петровић Његош, посебно у раздобљу од прве половине XIX вијека до краја самосталности Краљевине Црне Горе 1916. године, у изузетно тешким политичким и материјалним условима. Самим тим, државотворна и културно-просвјетна афирмација Црне Горе у доба ове еминентне династије заслужује пуно поштовање потомака и значајну пажњу научних стваралаца, не само у прошлости и садашњости већ и у будућности. Јер тековине Петровића представљају непресушно врело надахнућа.

ЛИТЕРАТУРА

- Боко Пејовић, *Развићак њросвјетне и културе у Црној Гори 1852-1916*, Цетиње 1971.
Раде Делибашић, *Развој школства и њедагошке мисли у Црној Гори 1830-1918*, Титоград 1980.
Владета Цвијовић и Бранислав Ковачевић, *Управљање њросвјетном у Црној Гори-министарства и министри (1882-1996)*, Подгорица 1996.
Здравко Делетић, *Насијавна историје у Црној Гори од 1834. до 1918. године*, Подгорица 1995.
Петар Поповић, *Црна Гора у доба Пејтра I и Пејтра II*, Београд 1951.
Педесет година на њресиолу Црне Горе 1860-1910, Цетиње 1910.
Никола Минић, *Краићак њрећлед рада на народном њросвјетивању од године 1860. до данас*, Цетиње 1910.
Ђуро Шпадијер, *Реферат о школама у Црној Гори*, Цетиње 1906.
Марко Драговић, *Школе у Црној Гори*, Загреб 1888.
Милан Костић, *Школе у Црној Гори*, Панчево 1876.

Prof. Rajko KALEZIC

CULTURAL AND EDUCATIONAL LIFE AND PROGRESS IN MONTENEGRO AS A FRUIT OF THE ACTIONS CARRIED OUT BY THE PETROVICH DYNASTY

Summary

In my report I emphasized the historical survey of the achievements that Petrovich archbishops in the period of their rule gained till the end of the Montenegrin sovereignty.

Among the huge elements I'd point out, in front of all, the party that monasteries in Montenegro had (Cetinje's Monastery, Ostrog, Morača, Stanievici etc.) where the priests learnt how to read and write and got acquainted with elementary knowledge in theology and non clerical sciences which was rather poor and non methodical.

The first bishop from The Petrovich was an archbishop Vasilije who made a first step having opened the *Slovenska škola*, helped from the Russian tzarina Jelisaveta. Although it was

a failure this gives us an idea of awareness and need in Montenegro for educated people to rule the country. In order to arouse the interest at Imperial Russia for the situation in Montenegro, in 1754 Vasilije printed in Moscow the first history of Montenegro.

Peter the First petrovic, archbishop had the same idea of education in Montenegro. He negotiated with Dositej Obradović and Solarić about the opening of schools. The political and war events didn't let this idea to be realized. But when we speak about Peter the First it's necessary to mention what kind of personality he was: broadminded, he owned a big library which was kept in order, he spoke many foreign languages and had also literary ambitions. His work „*Poslanice*” sent to the Montenegrin headmen represent the highest achievement in literature of that period. He also wrote a short history of Montenegro.

When the young Njegosh came to the throne of Montenegro the country enters the new stage in its cultural and educational evolution that was more abundant and more comprehensive.

In Cetinje's Monastery, in 1834 he opens the first elementary school. In the same year even the printing house was opened in the monastery premises in which the first spelling-book was printed for the Montenegrin schools. Six years later in 1842 in the village near Cetinje, Dobrsko selo, another elementary school was opened.

Now, I'd rather speak about the role that the printing house had in the cultural and educational evolution in the country. The ecclesiastic books were printed together with the school-books and others with profane contents, Njegosh's first newspapers „*Grlica*” too. Many ambitious scientists could count on the Njegosh's full support among them Vuk Karadžić, Šafarik and Frane Miklošić. Njegosh also founded his own library in Cetinje's Monastery where many books from worldwide known and famous authors found their place. But his own literary work represents an enormous contribution to cultural, historical, philosophical, literary and spiritual heritage of Montenegro.

With his inheritor, Danilo, Stanko's son who was titled the Prince and was first to separate spiritual to temporal power, also continued the process of diplomatic and juridical development of Montenegro as a modern state. The period of his rule is characterized by tortuous events and ruptures which have determined the future of this country. Montenegro was extended in its territory. Prince Danilo codified the body of laws in 1855 initiating in such a way the process of establishing the legal state in Montenegro. His main goals were to set up the centralized power and to defend the liberty of the nation. All this didn't let him enough space to develop the culture and educational system for the lack of interests and possibilities.

The epoch of prince, later the king Nikolas I is characterized by particular cultural and educational renaissance. The foreign affairs policy of Montenegro and its international recognition on Berlin Congress in 1878, its territorial expansion have all permitted Montenegro to dedicate itself to the public instruction development.

Scholastic system is being expanded and certain number of elementary schools were opened in the period from 1860-1914. During 1860 the only school in Cetinje was the elementary school where the priests, teachers and public administrators were educated. In the scholastic year 1863/64 there were 11 schools in the country but in the period between 1869-1871 thirty more were opened. It is known that 42 teachers worked with about 200 pupils. In 1844/45 two girl-schools were founded. During 1903/4 in the principality 80 public and 21 private schools existed with tendency to diminish the number of private in favour of the public ones. In the occasion of the jubilee in 1910 it was proclaimed that Montenegro had 136 elementary school (133 public and only 3 private) with 198 teachers and 12.000 pupils.

In order to facilitate the regular evolution of schooling system it was necessary to set up the proper public institutions. So, in 1860 it was founded *Načelstvo narodne prosvjete* (Nati-

onal Scholl Inspectorate) Reorganizing the public administration in 1868 Senate has formed *Odjeljenje narodne prosvete* (Public instruction department). At the end of the war against the Turkey in 1879 public administration was completely reorganized and was formed Ministry of education and theological affairs, the Law on general school duties was brought in 1879 and a Law on Elementary schools in 1884.

So, when we speak about the educational prosperity in the period of King Nicholas' rule we may say it had an expansive and upward direction till the end of the existence of Montenegro as an independent state.

The *Djevojački Institut* (Maiden school) was formed and worked until 1913.

The process of setting up the Grammar school started soon after the Berlin Congress. Already in 1880 was founded Realna Gimnazija (Real Grammar School) and three years later was proclaimed the Law on Grammar school, in 1890 Law on Organization of Grammar schools. Later in 1890 was proclaimed the Law on teachers of theology, comprehensive secondary schools etc.

The King Nicholas' period didn't bring prosperity only in the field of education and culture. In 1868 was founded the library in Cetinje and in 1881 another two in Podgorica and Nikšić. Later, in the years to come successively in another towns like Danilovgrad, Kolašin, Andrijevica, Šavnik and Ulcinj. In 1893 Prince Nicholas with his donation and gifts gotten from other citizens opens the public library and museum. In December 1896 was announced the Law on organizing the archival service. Prof. Filip Kovačević has written the instructions for setting up the State archives.

Prince Nicholas stimulated the evolution of theatrical life. In 1883 was formed *Dobrovoljačko pozorišno društvo* (Volunteer theatrical company) of Cetinje's library. For the first time was put on stage the play „Balkanska carica” (The Balkans tsarina) in 1884, written by Nicholas Petrovich.

In the same year was played „Maksim Crnojević”. The theatre „Zetski dom” was built then. The necessity of establishing the professional theatre was evident which brought to foundation of *Knjaževo nacionalno pozorište* (National Theatre of the Prince). In 1884 were founded the theatrical companies in Nikšić and Podgorica.

The epoch of King Nicholas was famous for its developed editorial activities. In the period 1879 to 1915 were issued 587 official editions, 100 textbooks of which 11 for secondary school, 129 literary works. At the end of XIX at the beginning of the XX th century, many daily newspapers and magazines were published among which „Crnogorac” (1871-1872), „Glas Crnogorca” (1873-1915), „Cetinjski vjesnik” (1908-1915), „Prosvjeta” (1889-1901), „Luča” (1895-1900), „Književni list” (1901-1902), „Dan” (1911-1912), „Orlić” (1865-1870), „Crnogorka” (1884-1885), „Kalendar” i „Grica”, „Dnevne novosti”, „Dnevni list”, „Učiteljski list”. With his own poetic work and epic poems King Nicholas has determined the cultural and educational level in Montenegro of his time.

The summary of all would be that the Petrovich have used a great deal the experience of other developed countries (Russia, France, Venice Republic etc.), exchanged those experiences in the range that objective circumstances let them do, affirmed educational and cultural ideas. The epoch of the Petrovich is the epoch when Montenegro established and founded its national public institutions. Nowadays, there are the same institutions in Montenegro which dispose enormous cultural heritage created under really complicated and difficult political and cultural circumstances. It is worth full respect of its successors and merits full attention of the researchers. The achievements of the Petrovich represent an inexhaustible well of inspiration.

